

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ім. В. М. Корецького**

МІМА Ірина Володимирівна

УДК 340.1; 340.5; 348

**РЕЛІГІЙНІ НОРМИ ТА ЇХ МІСЦЕ
В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН**

Спеціальність: 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна,
Інститут держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
вчений секретар

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент,
ГУСАРЄВ Станіслав Дмитрович,
Київський національний університет внутрішніх справ,
начальник кафедри теорії держави і права

кандидат юридичних наук, доцент,
ДЗЕЙКО Жанна Олександрівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться “03” жовтня 2008 р. о 17 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.236.03. по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України за адресою: 01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розісланий “02” вересня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. І. Тарахонич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку Україна переживає процес національного відродження, повернення до реалізації ідеї розбудови національної правової системи із урахуванням традиційних та релігійних витоків права. Відбувається активізація зусиль щодо визначення зв'язку права з релігійними нормами, закономірностей духовного розвитку суспільства. Це зумовлює необхідність проведення комплексного дослідження релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Адже релігійні норми, за допомогою яких здійснюється регулювання окремих сфер суспільних відносин, не стали предметом дослідження правознавців ні як структурний елемент релігійної системи, ні в якості різновиду соціальних норм. Недооцінка нормативної сторони релігії обумовлює відсутність глибокого аналізу її змісту, функцій та соціальної цінності.

Релігія та право – дві нормативні системи зі спорідненими характеристиками, що з різних сторін врегульовують життя суспільства і протягом тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Тому, існує об'єктивна потреба визначення поняття, змісту, видів та соціально-якісної характеристики релігійних норм, аби зрозуміти можливі напрями і перспективи їх розвитку та впливу на механізм регулювання суспільних відносин, тип та форму держави; місце релігійних норм у системі джерел права, їх функції та соціальну цінність. Послідовний теоретико-правовий аналіз зазначених проблем дозволить збагатити та розширити існуючу систему знань про джерела та витoki права.

У процесі роботи над дисертацією проаналізовано діючі законодавчі акти, що регулюють відносини між державою та релігійними організаціями, окремі положення Біблії та мусульманські джерела, праці відомих теологів, вчених-каноністів: М. Варьяса, Л. Джерозо, М. Красножона, А. Павлова, М. Суворова, В. Ципіна та інших. Зазначені вчені досліджували переважно питання церковного устрою та управління, джерела церковного права, церковне законодавство, церковний нагляд та судочинство, взаємовідносини церкви з державою та іншими релігійними організаціями, внутрішньоцерковні відносини тощо. Нажаль, поза увагою цих дослідників залишився аналіз релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин, класифікація, систематизація та місце в механізмі регулювання суспільних відносин, в системі джерел права, функції і соціальна цінність релігійних норм.

Теоретичною основою дисертаційного дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Александрова, С. Алексеева, І. Бражника, С. Гусарева, Ж. Дзейко, В. Єленського, О. Зайчука, С. Зівса, С. Кечекьяна, В. Копейчикова, В. Клочкова, Н. Коркунова, В. Кудрявцева, В. Лубського, Д. Мануйлова, М. Марченко, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, Л. Петражицького, О. Піджаренко, О. Пузакова, Ф. Рудинського, А. Сухова, Л. Сюкіяїнена, Т. Тарахонич, Д. Угриновича, В. Чіркана, О. Шебанова, Ю. Шемшученка, Г. Шершеневича та інших. Проте, більшість цих досліджень безпосередньо не присвячені аналізу релігійних норм як нормативних регуляторів суспільних відносин. Як різновид

соціальних норм, релігійні норми згадуються у працях А. Венгерова, С. Комарова, М. Матузова, П. Музиченка, Г. Муромцева, П. Рабіновича, О. Скакун, В. Хропанюка та інших.

На рівні дисертаційних досліджень зазначені проблеми зачіпали: С. Алаїс та Ю. Оборотов, розглядаючи релігійні норми крізь призму традицій та новацій у праворозумінні; О. Білоус, О. Форостюк та В. Петрик, аналізуючи правове регулювання державно-церковних відносин; О. Кудояр, визначаючи місце релігії у політичній системі незалежної України; В. Малишко та Л. Ярмол, висвітлюючи права та свободи громадян за діючою Конституцією України; С. Місевич, приділяючи увагу джерелам канонічного права; В. Силантьєв, досліджуючи владу та православ'я в Україні в історичній ретроспективі; Ю. Цветкова, визначаючи значення Єфремовської Кормчої книги як джерела права Київської Русі. Теоретичним та історичним підґрунтям наукової розробки теми на рівні методологічних напрямків та загальних теоретичних й історично-правових концепцій стали роботи: В. Журавського, О. Копиленка, В. Котюка, В. Тація, І. Усенка, О. Шевченка, С. Юшкова та ін.

З огляду на потреби сьогодення актуальним є питання комплексного, системного дослідження релігійних норм та їх місця в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною планової теми відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України “Теоретичні проблеми реалізації прав і свобод людини і громадянина в Україні” (номер державної реєстрації 0104U007590) та “Теоретичні проблеми реалізації принципу “Верховенства права” в Україні” (номер державної реєстрації 0106U008729).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є аналіз та визначення місця релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Визначена мета дослідження зумовила постановку та розв'язання таких завдань:

- визначити релігійні витoki права та держави;
- з'ясувати сутність та структуру релігії, релігійної системи, як соціального інституту;
- розкрити природу, зміст, поняття та значення категорії “релігійна норма”;
- з'ясувати специфічні закономірності механізму формування, розвитку та дії релігійних норм;
- класифікувати релігійні норми;
- визначити співвідношення релігійних норм та інших соціальних норм, зокрема, правових;
- з'ясувати місце релігійних норм в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин;
- виявити значення та вплив релігійних норм на формування системи джерел права та правової системи України;
- з'ясувати особливості релігійних норм як підстави виникнення, зміни та припинення релігійних відносин;

визначити соціальну цінність та функції релігійних норм.

Об'єктом дисертаційного дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі реалізації релігійних норм.

Предметом дисертаційного дослідження є теоретико-правовий аналіз релігійних норм в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Методи дисертаційного дослідження. В основу методології дисертаційного дослідження покладено комплексний підхід, зумовлений багатоаспектністю поставлених завдань з використанням філософських принципів єдності соціально-нормативного та гносеологічного аналізу, об'єктивності, історизму, конкретності істини тощо. Проблематика релігійних норм багатогранна та має міждисциплінарний характер, тому використання філософсько-світоглядних методів надало можливість дослідити релігійні норми у зв'язку з державно-правовими та суспільними категоріями. За допомогою формально-догматичного методу сформульовано ознаки релігійних норм, їх сутність та місце в системі державно-правових інститутів. Історично-логічний підхід був використаний в процесі аналізу релігійних витоків права, виникнення і розвитку релігійних норм у різні періоди розвитку держави і права, державно-церковних відносин. Шляхом застосування системного підходу проведено комплексне дослідження релігійних норм та одержано системні знання про них (їх природу, процес виникнення, становлення, розвитку, зміни та припинення існування) та щодо інших соціальних норм, визначено їх зв'язки та взаємодію з іншими елементами правової системи (зокрема, з джерелами права) тощо. За допомогою структурно-функціонального методу визначено місце релігійних норм в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та їх вплив на систему джерел позитивного права, суспільні відносини тощо. Порівняльно-правовий метод дав змогу виявити загальні та особливі риси релігійних норм порівняно з іншими соціальними нормами, з'ясувати специфічні ознаки релігійних норм у системі джерел права тощо.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням на монографічному рівні, яке присвячене теоретичним та практичним проблемам визначення поняття, змісту, структури релігійних норм; їх класифікації; визначенню місця релігійних норм у системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та системі джерел права. Внаслідок проведеного дослідження сформульовано концептуальні положення, які відрізняються науковою новизною, мають важливе теоретичне та практичне значення і відображають особистий внесок автора у постановці та розв'язанні визначених завдань:

Вперше:

- узагальнено історіографію з проблем релігійних норм, проведено її систематизацію відповідно до галузей наукового знання, виявлено найбільш суттєві результати досліджень, їх прогалини, визначено перспективні напрями подальших досліджень. Розкрито роль теоретико-правових досліджень у їх співвідношенні з дослідженнями філософського та галузевого змісту, на підставі чого зроблено висновок про віднесення релігійних норм до предмета різних галузей наукового знання, що мають загальний теоретико-правовий характер;

- з'ясовано структуру релігійної системи, як історично утвореної, об'єктивно існуючої сукупності внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних норм, релігійних відносин, релігійної діяльності, релігійних організацій та релігійної свідомості;

- запропоновано розгорнутий аналіз ознак релігійних норм. Зокрема доведено, що релігійні норми, як структурні елементи релігійної системи, регулюють релігійні суспільні відносини; вони є засобом виміру свободи та визначення поведінки віруючих: повноти, доступу реальних прав та свобод, мети ініціативної поведінки; межі припустимих обмежень у діяльності та поведінці віруючих; релігійні норми є результатом нормотворчої діяльності релігійних організацій та громад; нормативність надає релігійним нормам властивостей специфічного характеру координатора та регулятора релігійної діяльності людей; формальна визначеність релігійних норм полягає в тому, що релігійні приписи, релігійні настанови, що походять від церкви, Синоду, Вселенських та Помісних Соборів закріплені у нормативних актах та офіційних релігійних джерелах (Біблії, Корані, Сунні, Кодексі канонічного права тощо); релігійні норми мають форму владного припису, веління, що спираються на авторитет та зацікавленість релігійних організацій (церкви, Соборів) у регулюванні релігійних відносин; надаючи суб'єктам права та обов'язки, релігійні норми встановлюють вимоги належної поведінки тощо;

- запропоновано авторське визначення релігійних норм як первинних елементів релігійної системи, що є обов'язковими, формально-визначеними правилами поведінки загального характеру, встановлені та закріплені у нормативних актах та офіційних релігійних джерелах: Біблії, Корані, Кодексі канонічного права, у формі рішень пап, Вселенських Соборів або керівництва релігійних організацій (церкви), виступають як рівний, однаковий масштаб для усіх і кожного з суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії, надають учасникам регульованих релігійних відносин суб'єктивні релігійні (культові) права та обов'язки, з метою упорядкування релігійних суспільних відносин, визначають устрій церкви, відносини церкви з іншими організаціями та державою, і є обов'язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним.

Удосконалено:

- систему наукових знань у сфері досліджень про вплив релігії на процес виникнення та розвитку держави і права, розкрито релігійні витoki держави і права;

- теоретико-правові уявлення про релігійні норми та закономірності їх дії, як структурні елементи релігійної системи, що регулюють релігійні відносини;

- класифікацію релігійних норм. Зокрема, автором визначено додаткові критерії: за специфікою об'єкта регулювання, призначенням у механізмі соціально-нормативного регулювання релігійних відносин, сферою дії, джерелом походження, змістом, галузевою належністю тощо;

- аспекти співвідношення релігійних норм та інших соціальних норм. Зокрема, акцентовано увагу на спільних та відмінних рисах релігійних норм та інших соціальних норм за ознаками: формальності, нормативності, способом прийняття, забезпечення виконання, структурою, змістом, джерелом походження тощо.

Отримали подальший розвиток:

- змістовна характеристика релігійних норм в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин та у механізмі релігійно-нормативного регулювання. Зокрема, зазначається, що релігійні норми як різновид соціальних норм входять до складу механізму соціально-нормативного регулювання суспільних відносин, формуючи при цьому власний механізм релігійно-нормативного регулювання та впливу на релігійні відносини, як різновиду суспільних відносин. Релігійні норми у складі механізму релігійно-нормативного регулювання релігійних відносин входять до складу соціально-правового регулювання суспільних відносин, є одним із чинників визначення напрямів соціально-правової поведінки суб'єктів суспільних відносин;

- дослідження впливу релігійних норм на систему джерел права. Релігійні норми автором розглядаються у двох аспектах, як: 1) джерела права – форма зовнішнього виразу релігійних приписів, що зумовлюють юридичну силу певних правил поведінки, санкціонуються державою, приймаються у формі нормативних актів, що мають юридичну силу та обов'язкові до виконання; 2) витoki права – фактори, що визначають зміст права, напрями його розвитку та удосконалення;

- положення про визнання релігійних норм як підстав, що породжують, змінюють та припиняють релігійні відносини. Крім того, наведено визначення релігійних відносин як результату діяльності спеціальних суб'єктів (віруючих, кліру, священників, держави, церков та інших релігійних громад чи організацій тощо), що спрямовується на задоволення релігійних інтересів та потреб;

- система наукових знань щодо соціальної цінності та функцій релігійних норм, а також шляхи розв'язання актуальних проблем державно-церковних відносин. Зокрема, проаналізовано традиційні та нетрадиційні дефініції державно-церковних відносин, причому наголошено не стільки на їх відмінностях, скільки на спільних рисах та тотожних характеристиках. Розкрито соціальну цінність релігійних норм як соціальне призначення уособлених в релігійних нормах приписів, ідеалів, принципів, завдань, цілей, якими визначеться певний орієнтир, стандарт та цілі релігійної поведінки - особистої чи організаційної. Визначено функції релігійних норм як внутрішні та зовнішні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, які характеризують соціальне призначення релігійних норм у регулюванні суспільних відносин.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації сформульовано й обґрунтовано висновки та пропозиції, які сприятимуть розвитку юридичної науки. Зокрема, положення та висновки дисертаційної роботи можуть використовуватись: у науково-дослідній сфері для подальшого розвитку загальної теорії держави і права, канонічного права, порівняльного правознавства, дослідження правових систем сучасності; для сприяння формуванню, усвідомленню та осмисленню глибинних підвалин і процесу еволюційного розвитку правової системи України та її окремих інститутів від часів Київської Русі до сьогодення; у сфері правотворчості ці результати можуть бути використані при розробці та прийнятті нової редакції Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” і підзаконних нормативно-правових актів з питань державно-церковних відносин; у правозастосовчій діяльності використання одержаних результатів може сприяти подальшому формуванню правових і суспільно-політичних механізмів гармонізації

державно-церковних відносин в Україні, вирішенню міжконфесійних конфліктів, проведенню релігійної експертизи окремих нормативно-правових актів.

Положення дисертації можуть застосовуватись у навчальному процесі при підготовці навчальних та навчально-методичних посібників, підручників, при викладенні курсів “Загальна теорія держави і права”, “Історія держави і права зарубіжних країн”, “Порівняльне правознавство”, “Проблеми теорії держави та права”, “Церковне право”, “Канонічне право”.

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертаційної роботи обговорювались на засіданнях відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

Основні результати дисертаційного дослідження викладені у шістьох статтях, опублікованих автором у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України.

Окремі теоретичні висновки були апробовані на десятих науково-практичних конференціях: Міжвузівській науковій конференції “Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку”(м. Косів, Івано-Франківської обл., 25 січня – 3 лютого 2004 р.; тези опубліковано); Всеукраїнській науковій конференції “Юридичні читання молодих вчених” (м. Київ, 23–24 квітня 2004 р.; тези опубліковано); Міжнародній науковій конференції в рамках II читань пам’яті академіка Володимира Михайловича Корецького “Формування правової системи в Україні на сучасному етапі” (м. Дніпропетровськ, 21–22 квітня 2005 р.; тези опубліковано); XIII міжвузівській студентській науковій конференції “Наука і вища освіта” (м. Запоріжжя, 19 травня 2005 р.; тези опубліковано); Міжнародній науковій конференції молодих вчених “Молодь у юридичній науці: “Четверті осінні юридичні читання (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2005 р.; тези опубліковано); Третій Всеукраїнській науковій конференції “Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії” (м. Київ, 20–21 жовтня 2005 р.; тези опубліковано); Четвертій Всеукраїнській науковій конференції “Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії” (м. Київ, 18–19 травня 2006 р.; тези опубліковано); Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції “Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених” (м. Запоріжжя, 23 березня 2007 р.; тези опубліковано); П’ятій Міжнародній науковій конференції “Православ’я – наука – суспільство: питання взаємодії”(м. Київ, 24–25 травня 2007 р.; тези опубліковано); Міжнародній науково-практичній конференції “Треті Прибузькі юридичні читання” (м. Миколаїв, 23–24 листопада 2007 р.; тези опубліковано).

Структура роботи визначена метою і завданнями дослідження. Вона включає вступ, три розділи, вісім підрозділів, висновки, список використаних джерел та один додаток. **Загальний обсяг дисертації** – 200 сторінок, у тому числі список використаних джерел – 33 сторінки (усього 429 джерел), додаток – дві сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність обраної теми, вказується на зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами; визначено об’єкт і предмет, мету та завдання дисертаційної роботи, загальні методологічні підходи; сформульовано основні теоретичні, практичні результати дослідження та наукову новизну і

особистий внесок здобувача в розробку цієї проблеми, наведено відомості про апробацію та опублікування результатів дослідження, його структуру та обсяг.

Перший розділ “Поняття та загальна характеристика релігійних норм” складається з трьох підрозділів і присвячений характеристиці виникнення, структури релігії; природи, змісту та видам релігійних норм; розкриттю поняття релігії, релігійної системи, аналізу сучасного стану розвитку концепцій праворозуміння у світлі традицій та новацій загальнотеоретичного дослідження, у поєднанні з визначенням ролі релігійних норм у нормотворенні.

У *підрозділі 1.1. “Виникнення, сутність та структура релігії”* автором наведено аналіз наявних концепцій походження та природи релігії. Використовуючи положення соціально-філософської і релігієзнавчої літератури, розроблено класифікацію основних шкіл виникнення релігії. Автором виділені різноманітні підходи до аналізу змісту релігії. Представлено взаємозв'язок різних теорій і концепцій походження релігії з концепціями виникнення та розвитку держави і права. При цьому автором робиться висновок про існування релігійних витоків права і держави, використання релігійних основ, ідей та принципів у розвитку сучасного праворозуміння, що у свою чергу, впливає на удосконалення та розробку нової сучасної ефективної концепції праворозуміння. Автор наводить визначення релігії як специфічного соціального явища, системи.

За своєю суттю релігійну систему можна розглядати у вузькому розумінні, як сукупність релігійних норм, що регулюють релігійні відносини, та у ширшому, як історично утворену, об'єктивно існуючу сукупність внутрішньо узгоджених та взаємопов'язаних релігійних норм, релігійних організацій, релігійної свідомості та релігійних відносин.

У *підрозділі 1.2. “Природа, поняття та зміст релігійних норм”* розглядається природа релігійних норм як обумовлена матеріальними і соціально-культурними умовами життєдіяльності суспільства, інтересами суб'єктів релігії (віруючих осіб, релігійних органів, церкви та інших) загальна воля віруючих, що є результатом узгодження, поєднання окремих індивідуальних або специфічних релігійних інтересів, які виражаються у формі релігійних приписів (велінь, канонів) або іншим чином визнаються релігійною громадою та, як наслідок, виступають загальним виміром (регулятором) релігійної поведінки та діяльності суб'єктів релігійних відносин.

Зміст релігійних норм розкривається через закріплення правил поведінки загального характеру для віруючих осіб чи релігійних громад, що визначають яким чином, у якому напрямку, протягом якого часу, на якій території діють суб'єкти релігійних відносин; приписує належну, з точки зору релігійних канонів, а тому обов'язкову для конкретного віруючого, діяльність чи поведінку. Релігійні норми виступають як рівний, однаковий масштаб поведінки для усіх і кожного з суб'єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії.

Релігійні норми втілюють погляди, ідеї, цінності, інтереси віруючих та інших суб'єктів релігійних відносин; виражають принципи певного віросповідання, приймаються та реалізуються в офіційному порядку; регулюють широке неперсоніфіковане коло релігійних відносин, наділені абстрактним характером.

Реалізація релігійних норм здійснюється шляхом дотримання, виконання та застосування їх приписів учасниками релігійних відносин через віру, переконання, забезпечуються специфічними засобами релігійного або державного примусу. Останнє має місце у тому випадку, якщо релігійні норми санкціоновані державою та наділені статусом офіційних джерел права.

Отже, релігійні норми – це обов’язкові, формально-визначені правила поведінки загального характеру, закріплені у релігійних джерелах та у джерелах позитивного права, приймаються та реалізуються в офіційному порядку, визначають межі можливої та належної поведінки усіх суб’єктів релігійних відносин.

У *підрозділі 1.3. “Види релігійних норм”* наводиться змістовна характеристика та розширена класифікація релігійних норм. Найбільш об’єктивним є розподіл релігійних норм за такими критеріями: залежно від специфіки об’єкта регулювання, особливостей відповідних релігійних відносин та призначення у механізмі соціально-нормативного регулювання суспільних відносин; за методом нормативного регулювання, ступенем активізації корисної дії суб’єктів релігійних відносин та встановленням правил релігійної поведінки; за функціями у процесі впливу на релігійні відносини; за сферою дії; залежно від дії у часі, просторі та за колом осіб; за характером передбачених в релігійних нормах правил поведінки; за джерелом походження; за змістом і характером реалізації; за ступенем визначення викладених структурних елементів релігійних норм у нормативних релігійних актах тощо.

У **другому розділі “Механізм релігійно-нормативного регулювання в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин”** розкривається поняття соціального, соціально-нормативного (не нормативного) та соціально-правового регулювання суспільних відносин, наводиться характеристика структури соціально-правового регулювання та детальний аналіз його складових елементів, з відповідним визначенням значення та місця релігійних норм у системі соціально-правового регулювання та системі джерел права, з позицій дієвого регулятора суспільних відносин, продовжується розпочатий у першому розділі аналіз релігійних норм як різновиду соціальних норм.

У *підрозділі 2.1. “Система соціально-правового регулювання: поняття та структура”* автор наголошує, що: а) соціально-нормативне регулювання входить до складу соціального регулювання та існує у вигляді: правового, релігійного, політичного, морального, корпоративного, етичного, естетичного, економічного, звичаєвого, традиційного тощо; б) соціально-нормативне регулювання у своєму складі містить певну сукупність складових елементів, які утворюють механізм соціально-нормативного регулювання: соціальні норми, соціально-нормативні факти, суспільні відносини та акти індивідуалізації соціальних норм; в) вид соціально-нормативного регулювання залежить від виду соціальної норми (правова, релігійна, моральна тощо), що покликана врегулювати певний вид суспільних відносин.

Проаналізувавши структурні елементи системи соціально-правового регулювання суспільних відносин, автор приходить до висновку, що соціально-правове регулювання – це сукупність різноманітних форм та засобів нормативного та ненормативного (соціального) впливу на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах суспільства чи певного колективу, з метою впорядкування поведінки суб’єктів у встановленому порядку.

Автор наголошує на тому, що релігійні норми, як нормативні засоби у структурі механізму соціально-правового регулювання, разом із іншими соціальними нормами, входять до системи соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Автор зазначає, що головною метою релігійно-нормативного регулювання є встановлення порядку у релігійних спільнотах, організаціях, громадах, який максимально відповідає приписам релігійних норм та принципам соціальної справедливості. Існування дієвого впливу релігійних норм на специфічні релігійні відносини у процесі соціально-правового регулювання підтверджуються тим, що релігійні акти, які містять правові приписи ведуть до встановлення релігійних прав та обов'язків, релігійних відносин і практично неможливі поза ними; існуючі релігійні факти є підставою трансформування абстрактних правил релігійних норм в конкретні релігійні права та обов'язки учасників релігійних відносин; упорядкування релігійних відносин відбувається шляхом прийняття актів реалізації релігійних норм. Релігійно-нормативний механізм регулювання суспільних відносин є складовою частиною системи соціально-правового регулювання суспільних відносин та самостійним структурним елементом системи релігійно-нормативного впливу на суспільні відносини.

У *підрозділі 2.2. “Релігійні норми як різновид соціальних норм”* йдеться про ознаки та характерні особливості релігійних норм як різновиду соціальних. За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що особливістю релігійних норм, як регуляторів суспільних відносин, є їх багатоаспектність: з одного боку – нормативно регламентують зовнішню поведінку суб'єкта суспільних відносин, а з іншого – визначаються внутрішнім переконанням, сенсом вчинку і стимулами, що примушують вчиняти саме так, а не інакше. Крім того, релігійні норми містять посилення на священні джерела правил поведінки і на понадприродні засоби їх забезпечення. Релігійна норма виступає як міра, зразок поведінки віруючих людей за певних обставин, є еталоном релігійних суспільних відносин. Це особливо помітно в ісламі, де норми є взірцем поведінки всіх мусульман, складовою їхнього способу життя.

Релігійна норма часто регулює такі відносини, що знаходяться поза компетенцією інших соціальних норм, оскільки ці відносини виникають під час відправлення релігійних культів, задоволення релігійних потреб. Релігійні норми взаємопов'язані з іншими соціальними нормами, взаємодіють у механізмі соціально-правового регулювання.

Отже, релігійні норми, як різновид соціальних норм можна визначити як правила поведінки віруючих в суспільстві, релігійних організаціях, громадах, церкві, якими визначаються обсяг, характер, а також мета можливого й допустимого в їх поведінці. Ці правила та вимоги можуть бути закріплені в письмових джерелах: у Біблії, Корані, Сунні тощо, державних нормативно-правових актах (у випадку їх санкціонування державою), постановах Вселенських, Помісних, Архієрейських Соборів, релігійних програмах, статутах релігійних організацій, релігійних повчаннях тощо. До того ж, багато релігійних норм, об'єктивуються, доводяться до відома людей через їхні думки й погляди, зразки поведінки, що повторюються з покоління в покоління (звичаї, традиції) або відновлюються досить регулярно і є загальнопоширеними. Релігійну норму можна визначити також як правило чи вимогу

конфесії (релігійної організації, церкви) до особи (послідовника релігії), де визначено певний обсяг, характер, а також межі можливого й допустимого у поведінці віруючого.

У *підрозділі 2.3. “Місце релігійних норм у системі джерел права”* автором розглянуто проблеми, пов’язані з методологічним та практичним визначенням місця релігійних норм у системі джерел права. Аналіз форм та джерел права надав можливість стверджувати, що релігійні норми в системі джерел права необхідно розглядати в матеріальному та формальному значеннях: як “витоки” та “джерела” права. Як джерела права релігійні норми входять до системи джерел права країн з релігійно-традиційною правовою системою. Це переважно країни мусульманського, іудейського та канонічного права. Для країн романо-германської та англосаксонської правової системи, релігійні норми, порівняно з нормативно-правовими актами, нормативно-правовими договорами та іншими джерелами права, втратили суттєве значення і забезпечують регулювання внутрішніх церковних справ та інших релігійних відносин, здебільшого виконують другорядне значення, постають як факультативні, роз’яснювальні засоби регулювання суспільних відносин. При цьому релігійні норми є одним із факторів, що визначають напрями розвитку системи джерел права та правової системи загалом; мають достатньо підстав вважатись історичними пам’ятками права. Тобто релігійні норми в цих правових системах визначаються як витоки права.

До специфічних ознак релігійних норм як джерел права можна віднести такі: 1) обов’язковість виконання релігійних норм виникає через надання їм захисту з боку держави, шляхом санкціонування (визнання) та забезпечення засобами примусу; 2) можливість поширення впливу релігійних приписів на суб’єктів суспільних відносин відбувається шляхом посилення на релігійні норми у статті закону або визнання їх судовою, адміністративною практикою та використання релігійних норм як основи судового рішення; 3) закріпленість в офіційному документі (формальна визначеність); 4) нормативність та імперативність у регулюванні релігійних відносин; 5) тривалість дії у часі, просторі та за колом осіб, що сповідають певну релігію; 6) чинність релігійних норм пов’язана з особливою процедурою їх прийняття; 7) спрямованість на регулювання широкого кола релігійних відносин, з відповідним відображенням релігійних інтересів учасників суспільних відносин; 8) загальність (не персоніфікованість) – релігійні правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб’єктів релігійних відносин; 9) неможливість їх довільної зміни; 10) закріплення, переважно, обов’язків.

Розділ третій “Релігійні норми як форма регулювання суспільних відносин” містить два підрозділи.

У *підрозділі 3.1. “Релігійні норми як підстава виникнення, зміни та припинення релігійних відносин”* йдеться про те, що релігійні відносини виникають на підставі реалізації релігійних норм у процесі здійснення суб’єктами суспільних відносин будь-яких релігійних дій (культу, обряду), дотримання внутрішньо-церковних правил поведінки, як результат впливу релігійних норм на поведінку людини і визначаються як суспільні відносини, врегульовані релігійними нормами. Підставою для виникнення, зміни чи припинення релігійних відносин є різні релігійні факти (обставини), з якими релігійні норми тісно пов’язані. Релігійні факти прямо чи

опосередковано передбачаються релігійними нормами, зафіксовані документально (у формі рішень Вселенських чи Помісних Соборів, Синоду, церков, релігійних організацій тощо) та викликають передбачені релігійними нормами наслідки: виникнення, зміну чи припинення релігійних відносин.

Автором наводяться специфічні ознаки релігійних відносин: це суспільні відносини, зміст яких визначений релігійними нормами; виникають з приводу реалізації релігійних прав та обов'язків; забезпечуються механізмом релігійно-нормативного впливу (внутрішнім переконанням віруючих, страхом покарання, ціннісними орієнтирами, релігійно-нормативними настановами, застосуванням примусових заходів тощо); передбачають участь спеціальних суб'єктів (віруючих, клір, священників, державу, церков та інші релігійні громади чи організації) тощо.

Релігійні відносини як система, є складним явищем, що утворюється з різних елементів та структурних зв'язків між ними. До структурних елементів релігійних суспільних відносин необхідно віднести: об'єкт, суб'єкт, зміст та форму. Суб'єктами можуть бути як релігійні групи, так і окремі віруючі, священники, клір, миряни, церква, держава (в особі державних органів), релігійні громади, релігійні організації та об'єднання, які спрямовують свої дії на поширення та захист власних інтересів, дотримання приписів культових норм, як різновиду релігійних норм, та канонів вірування. Об'єктом релігійних відносин є матеріальні блага – релігійні культові речі, результати релігійної творчості, сама поведінка учасників релігійних відносин та результати поведінки (хрещення, постриг у ченці, молитва, відправлення культу, здійснення церковно-управлінських дій тощо). Змістом релігійних відносин є релігійна поведінка учасників суспільних відносин, що реалізують свої релігійні права та виконують релігійні обов'язки.

Детальний аналіз та характеристика структурних елементів релігійних відносин надали можливість здійснити їх чітку класифікацію за такими критеріями: за характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин; за суб'єктним складом; за галузевою ознакою; за функціями; за часом дії; за методом регулювання тощо.

Необхідно зазначити, що взаємовідносини держави з церквою – це особлива форма суспільних та релігійних відносин, що визначається рівнем реалізації функцій релігійних норм. Законодавство України передбачає *de jure* сепараційну модель відносин церкви та держави. Проте, існує тенденція до формування в Україні протекціоністської (патерналістської) моделі, що надає можливість розробити найприйнятнішу державну концепцію відносин церкви та держави в Україні, забезпечити дієве функціонування релігійних норм.

Отже, релігійні відносини виникають на підставі реалізації релігійних норм у процесі здійснення суб'єктами суспільних відносин релігійних дій (культу, обряду), дотримання внутрішньо-церковних правил поведінки; є результатом впливу релігійних норм на поведінку людини і визначаються як суспільні відносини, врегульовані релігійними нормами.

Підрозділ 3.2. “Функції та соціальна цінність релігійних норм” присвячений з'ясуванню *функцій та соціальної цінності релігійних норм*. Функції релігійних норм – це основні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, що визначаються їх соціальним призначенням у житті суспільства, є специфічним проявом їх властивостей. За результатами проведеного дослідження функції

релігійних норм можна класифікувати за наступними критеріями: залежно від напряму впливу виділяють зовнішні (політична, економічна, виховна, культурно-історична, функція соціального контролю, інформаційно-регулююча, комунікативна, інтегративна, вирішення релігійних спорів (конфліктів), інтеграційна); відповідно до способу релігійно-нормативного впливу на релігійну поведінку людей та релігійні суспільні відносини розрізняють основні (регулятивна, охоронна, установча) та додаткові (компенсаційна, обмежувальна, відновлювальна).

Соціальна цінність релігійних норм – це здатність релігійних норм бути засобами як для задоволення соціально-справедливих, прогресивних релігійних вимог та інтересів усіх суб'єктів суспільних відносин та суспільства загалом, так і реалізації релігійних ідей, цілей та принципів у поведінці людей, у відносинах між ними, тобто регулювання суспільного порядку.

Релігійні норми містять важливі моральні цінності, що можуть бути використані у розробці концепції праворозуміння. Загально визнані релігійні цінності втілюються у принципах права та релігійних нормах, у релігійній та правовій ідеології, у релігійній та правовій системах; вони можуть використовуватись як критерій оцінки позитивного права. Релігійні норми створюють певну ієрархію цінностей, на яких засновуються релігійні відносини, реалізуються та втілюються релігійні вимоги (приписи), переконання та почуття, відбувається задоволення релігійних інтересів та потреб тощо.

У **Висновках** сформульовані найбільш суттєві результати та положення дисертаційного дослідження, наведені теоретичні узагальнення й нове вирішення наукового завдання, щодо комплексної загальнотеоретичної характеристики релігійних норм та їх місця в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. Зокрема:

1. Необхідність дослідження зазначеного наукового завдання викликана тим, що сучасні напрями розбудови національної правової системи повинні відбуватися з урахуванням традиційних та релігійних витоків права. Автор визначає релігію як складне соціальне явище, що містить у своєму складі взаємопов'язану сукупність структурних елементів, які утворюють релігійну систему. Складовими частинами релігійної системи виступають: релігійні норми, релігійна свідомість, релігійні відносини і нормотворча діяльність (розробка, прийняття релігійних норм), релігійні організації та інститути (церква).

2. Встановивши зв'язок теорій і концепцій походження релігії з концепціями виникнення та розвитку держави і права, автором чітко визначено та обґрунтовано існуючі релігійні витoki права та держави, запозичення релігійних основ, ідей та принципів сучасними концепціями праворозуміння.

3. Природа релігійних норм визначається як результат втілення та закріплення Божої волі, релігійних ідей, принципів, цінностей у релігійних джерелах (Біблії, Корані тощо); узгодження, поєднання окремих індивідуальних або особливих релігійних інтересів суб'єктів релігійних відносин у формі релігійних приписів (рішень, постанов тощо). Зміст релігійних норм обумовлюється їх специфічними ознаками, особливим об'єктом регулювання (релігійні відносини з приводу культових предметів тощо) та спеціальним суб'єктом релігійних відносин (віруючі, клір, релігійні організації, громади, церква тощо).

Релігійні норми – це обов’язкові, формально-визначені правила поведінки, загального характеру, встановлені та закріплені у Біблії, Корані, Сунні тощо, у рішеннях Пап, Вселенських, Помісних та Архієрейських Соборів або рішеннях керівництва релігійних організацій (церкви), виступають як рівний, однаковий масштаб для усіх і кожного з суб’єктів релігійних відносин, які перебувають у сфері їх дії, надають учасникам регульованих релігійних відносин суб’єктивні релігійні права та обов’язки з метою упорядкування релігійних суспільних відносин, визначають устрій церкви, відносини церкви з іншими організаціями та державою і є обов’язковими до виконання кліром та віруючими, як у межах церковного устрою, так і поза ним.

4. Механізм формування, розвитку та дії релігійних норм пояснюється автором через зміст та специфіку релігійних норм. При цьому наголошується, що формування та розвиток релігійних норм визначається втіленням релігійних принципів, поглядів, ідей, цінностей, інтересів віруючих, релігійних організацій, спільнот, держави. Дія релігійних приписів визначається актами реалізації релігійних норм. При цьому чітко встановлюється межа можливої та належної поведінки суб’єктів релігійних відносин, які перебувають у взаємовідносинах з метою задоволення релігійних інтересів.

5. Класифікацію релігійних норм можна проводити за такими критеріями: специфікою об’єкта регулювання; особливостями відповідних релігійних відносин; призначенням у механізмі соціально-правового регулювання релігійних відносин; методом та функціями релігійних норм у регулюванні релігійних відносин; характером релігійних приписів; джерелом походження; змістом і характером реалізації; галузевою належністю тощо.

6. Аналізуючи релігійні норми порівняно з іншими соціальними нормами, автором визначено спільні та відмінні ознаки релігійних норм. Так, наприклад, автором з’ясовано схожі риси між релігійними та правовими нормами: загальнообов’язковий характер; формально-визначений зміст, однакова структура тощо.

До відмінних ознак релігійних норм порівняно з правовими та іншими соціальними нормами, слід віднести: догматичний характер; поєднання методів акривії та ікономії; здійснення реалізації через віру, переконання, виконання, дотримання і примус при активній участі усіх суб’єктів релігійних відносин; закріплення у релігійних джерелах – Біблії, Корані, Сунні тощо, рішеннях пап, Всесвітніх Соборів, релігійними організаціями (церквою); забезпечення різними способами суспільного примусу (ефективними санкціями, в тому числі й заходами примусу, що застосовуються до їх порушників представниками релігійних установ, які водночас здійснюють контроль за дотриманням приписів релігійних норм; виступають як мірило, зразок поведінки віруючих людей за певних обставин; регулюють відносини, що знаходяться поза компетенцією інших соціальних норм, оскільки ці відносини виникають під час відправлення релігійних культів, задоволення релігійних потреб тощо.

7. У складі соціально-правового регулювання можна виділити релігійно-нормативне регулювання, якому притаманний власний механізм впливу на суспільні відносини. Механізм релігійно-нормативного регулювання містить наступні складові елементи: 1) релігійні норми як основа регулювання; 2) релігійні відносини, що

складаються між релігійними організаціями та громадянами, між громадянами, релігійними організаціями та державою, релігійними об'єднаннями, церквою; 3) конкретні дії з реалізації релігійних приписів; 4) релігійні акти.

У механізмі релігійно-нормативного регулювання суспільних відносин релігійні норми визначають умови та підстави їх впливу на позитивне право та процеси державотворення. Релігійні заборони, дозволи та зобов'язання визначають достатній рівень регулятивних можливостей релігійних норм, а також відображають сталі релігійно-етичні зв'язки у суспільстві. Метою релігійно-нормативного регулювання є узгодження релігійної поведінки суб'єктів релігійних відносин, встановлення порядку у релігійних спільнотах, організаціях, громадах, що максимально відповідає приписам релігійних норм та принципам соціальної справедливості. Механізм релігійно-нормативного регулювання за допомогою системи специфічних засобів здійснює цілеспрямований вплив на дії суб'єктів з метою вибору останніми найбільш прийнятної форми поведінки, що відповідає змісту релігійних норм та їх тлумаченню. Тобто відбувається упорядкування релігійних відносин шляхом прийняття актів реалізації релігійних норм.

8. Релігійні норми як засоби регулювання суспільних відносин можуть бути основою, підґрунтям певного виду джерела права, тобто його виток, або входити до складу системи джерел права як самостійний різновид джерел права. У зв'язку з цим релігійні норми необхідно розглядати у матеріальному та формальному аспекті: як “джерела права”, або як “витоки” права.

У період X–XVIII ст. у правовій системі України за релігійними нормами закріплювався статус офіційних засобів регулювання суспільних відносин. Релігійні правові акти входили до системи джерел права: Кормчі книги, Номоканони, візантійські джерела, Руська Правда, Еклога, Прохірон, Епанагога, Звід канонічного права (1532 р.), Стоглав, “Corpus juris canonici”, різноманітні церковні постанови та статuti (Статuti Володимира Святого та Ярослава Мудрого), канонічні збірники “донікейської” епохи, збірники канонів часу проведення Вселенських соборів тощо, використовувались для врегулювання різних сфер суспільних відносин. На сучасному етапі розвитку української правової системи, яка належить до романо-германської правової сім'ї, так само як і для системи джерел права англосаксонської правової сім'ї, релігійні норми відіграють факультативне значення, постають як історичні пам'ятки та витоки права та як фактори, що вплинули на матеріальний зміст права, визначають напрями розвитку національної правової системи. Закріплення статусу джерела права за релігійними нормами відбувається у країнах релігійно-традиційної правової системи (мусульманського, іудейського, канонічного права). Релігійні норми цих правових систем є фундаментальною, найстабільнішою частиною релігійного та позитивного права.

9. Релігійні відносини виникають як результат впливу релігійних норм на поведінку людей, є різновидом суспільних відносин, з властивими їм специфічними об'єктами (релігійні інтереси, потреби, дії, культ тощо). Релігійні відносини включають культові дії, дії (бездіяльність) віруючих в різних сферах суспільних відносин, засновані на релігійних поглядах та спрямовані на виконання приписів релігійних норм. До структурних елементів релігійних відносин необхідно віднести: суб'єкт, об'єкт, зміст та форму.

Релігійні відносини – це різновид суспільних відносин, що пов'язані з задоволенням суб'єктами суспільних відносин релігійних інтересів, здійсненням релігійної діяльності та відправленням культу.

Релігійні відносини класифікують за такими критеріями: за характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин; суб'єктним складом; галузевою ознакою; функціями; часом дії; методом регулювання; характером релігійної поведінки тощо.

10. Функції релігійних норм – це внутрішні та зовнішні напрями впливу релігійних норм на суспільні відносини, які характеризують соціальне призначення релігійних норм у регулюванні суспільних відносин.

Соціальна цінність релігійних норм – це соціальне призначення втілених у релігійних нормах приписів, ідеалів, принципів (свобода, справедливість, рівність, взаємодопомога), завдань, цілей, якими визначається певний орієнтир, стандарт та цілі релігійної поведінки – особистої чи організаційної.

Враховуючи вищевикладене вважаємо, що означене наукове дослідження є першим з часів незалежності України, покликане з'ясувати особливості релігійних норм як різновиду соціальних норм, визначити їх вплив на систему соціально-правового регулювання та систему джерел права, забезпечити ефективне функціонування механізму соціально-правового регулювання суспільних відносин через визнання ідей та принципів релігійних норм. Наведені пропозиції, що обґрунтовують необхідність використовувати окремі релігійні норми у механізмі соціально-правового регулювання суспільних відносин, нададуть можливість удосконалити регулювання державно-церковних відносин та міжконфесійних конфліктів, усунути існуюче протистояння між державою та церквою, зокрема:

1. Досягнення ефективної правової політики в Україні актуалізує для вітчизняної юридичної науки розробку концепції, яка б визначала можливість використання релігійних норм, інститутів, принципів і цінностей у правовій реальності України. Це може бути “Концепція збереження національної правової та релігійно-нормативної спадщини”, яка включає: 1) збереження й удосконалення власної правової та релігійно-нормативної спадщини; 2) використання правових досягнень традиційно-релігійних правових систем.

2. У контексті пошуку оптимальної моделі державно-церковних відносин за умов поліконфесійності та протистояння у середовищі православних церков має здійснюватися політика їх рівновіддаленості від центру влади та дієвої співпраці на принципах пріоритету національних інтересів.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені автором у наступних публікаціях:

1. Міма І. В. Релігійні витоки права: проблемність визначення / І. В. Міма // Правова держава : [щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2005. – Вип. 16. – С. 568–577.

2. Міма І. В. Моделі державно-церковних відносин: порівняльний аспект / І. В. Міма // Держава і право : [зб. наук. праць / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – 2005. – Вип. 29. – С. 63–70.

3. Міма І. В. Визначення поняття та змісту релігійних норм в релігійній системі / І. В. Міма // Право України. – 2005. – № 10. – С. 107–111.

4. Міма І. В. Визначення поняття, змісту та місця канонів у системі релігійних норм / І. В. Міма // Правова держава : [щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / голов. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К., 2006. – Вип. 17. – С. 407–415.

5. Міма І. В. Релігійні норми в системі джерел права / І. В. Міма // Часопис Київського університету права. – К., 2007. – Вип. 3. – С. 29–34.

6. Міма І. В. Визначення поняття та змісту соціальної цінності релігійних норм / І. В. Міма // Держава і право : [зб. наук. праць / Редкол.: Шемшученко Ю. С. (голова) та ін.]. – 2008. – Вип. 39. – С. 86–93.

7. Міма І. В. Стан державно-церковних відносин в Україні / І. В. Міма // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку : зб. матеріалів міжвузівської наукової конференції, (Косів, Івано-Франківська обл., 25 січня – 3 лютого 2004 р.) / Київський університет права. – К. : Київський університет права, 2004. – Вип. 5. – С. 136–138.

8. Міма І. В. До проблеми співвідношення церкви і держави / І. В. Міма // Юридичні читання молодих вчених : зб. матеріалів всеукраїнської наукової конференції, (Київ, 23–24 квітня 2004 р.) / Мін-во освіти і науки України, НАН України, Нац. педагог. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Київський ун-т права. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – С. 98–102.

9. Міма І. В. До питання про правове регулювання свободи совісті та віросповідання / І. В. Міма // Міжнародна наукова конференція в рамках II читань пам'яті академіка Володимира Михайловича Корецького, (Дніпропетровськ, 21–22 квітня 2005 р.) / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України // Держава і право : [зб. наук. праць / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : 2005. – С. 159–164. (Спецвип.: Т. 1).

10. Міма І. В. До визначення поняття і змісту церковного права / І. В. Міма // Наука і вища освіта : матеріали XIII міжвузівської студентської наукової конференції, (Запоріжжя, 19 травня 2005 р.) : тези доповідей : Ч. 2. / Гуманітарний університет “Запорізький інститут державного та муніципального управління”, студентське наукове тов-во. – Запоріжжя : ГУ “ЗІДМУ”, 2005. – С. 21–22.

11. Міма І. В. До питання визначення моделі державно-церковних відносин в Україні / І. В. Міма // Молодь у юридичній науці : зб. тез міжнародної наукової конференції молодих вчених [“Четверті осінні юридичні читання”], (Хмельницький, 21–22 жовтня 2005 р.) / Хмельницький університет управління та права : Ч. 1: “Загальнотеоретичні та історичні правові науки. Конституційне право”. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького ун-ту управління та права, 2005. – С. 80–83.

12. Міма І. В. До питання відмежування церковного та канонічного права / І. В. Міма // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії : матеріали Третьої Всеукр. наук. конф., (Київ, 20–21 жовтня 2005 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Логос, 2006. – С. 117–120.

13. Міма І. В. До питання визначення місця релігійних норм у механізмі соціально-правового регулювання суспільних відносин / І. В. Міма // Православ'я –

наука – суспільство: питання взаємодії : матеріали Четвертої Міжнародної наук. конф., (Київ, 18–19 травня 2006 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – К. : Фенікс, 2007. – С. 112–114.

14. Міма І. В. Окремі аспекти визначення місця релігійних норм у системі джерел мусульманського права / І. В. Міма // Всеукраїнська студентська наук.-практ. конференція [“Проблеми та перспективи реформування права України очима молодих вчених”], (Запоріжжя, 23 березня 2007 р.) / Запорізький нац. ун-т : тези доповідей. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. – С. 15–17.

15. Міма І. В. Релігійні норми як підстава виникнення зміни та припинення релігійних суспільних відносин / І. В. Міма // Визначальні тенденції генезу державності і права : зб. наук. праць міжнародної наук.-практ. конференції [“Треті Прибузькі юридичні читання”], (Миколаїв, 23–24 листопада 2007 р.) / Мін-во освіти і науки України, Одеська нац. юрид. академія (Миколаївський навч. центр), Управління юстиції в Миколаївській обл. – Миколаїв : Вид-во “Іліон”, 2007. – С. 597–590.

16. Міма І. В. Функції релігійних норм у регулюванні суспільних відносин / І. В. Міма // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії : матеріали П'ятої Міжнародної наук. конф., (Київ, 24-25 травня 2007 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Академія ім. Яна Длугоша, м. Ченстохов ; [Ред. рада : Кролевець С. П. (голова) та ін.]. – К. : НКПІКЗ, Фенікс, 2008. – С. 213–217.

Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01. – теорія та історія держави і права, історія політичних та правових учень. – Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2008.

У дисертації досліджується проблема визначення поняття та основних властивостей релігійних норм як теоретико-правової категорії. Проаналізовано природу, ознаки та зміст релігійних норм; визначено поняття релігійних норм; охарактеризовано релігійні норми як різновид соціальних норм; наведено підстави виникнення, зміни або припинення релігійних відносин; розкрито нормативні властивості та особливості релігійних норм; здійснено класифікацію релігійних норм та релігійних відносин; визначено місце і роль релігійних норм в системі джерел права та в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин.

Охарактеризовано функції та соціальну цінність релігійних норм у регулюванні суспільних відносин. Проаналізувавши моделі державно-церковних відносин, окреслено основні напрями та перспективи розробки концепції державно-церковних відносин в Україні, з метою запобігання виникнення конфліктів на релігійному ґрунті; розкрито вплив релігійних норм на систему джерел права та обґрунтовано необхідність використання ідей та принципів релігійних норм у розробці нової сучасної концепції праворозуміння.

Ключові слова: релігійні норми, релігійна та правова системи, джерело права, релігійні відносини, механізм релігійно-нормативного регулювання, функції та соціальна цінність релігійних норм.

Мима И. В. Религиозные нормы и их место в системе социально-правового регулирования общественных отношений. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права, история политических и правовых учений. – Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины. – Киев, 2008.

В диссертации рассматривается проблема определения понятия и основных свойств религиозных норм как теоретико-правовой категории. Осуществляется анализ природы, содержания и видов религиозных норм; раскрываются понятия религии, религиозной системы; исследуется современное состояние развития концепций правопонимания в свете традиций и новаций общетеоретических исследований, с соответствующим определением роли религиозных норм в процессе нормотворчества.

Выделены и проанализированы специфические признаки религиозных норм, как разновидности социальных норм (догматический характер, одновременное использование методов акривии и икономии; реализация религиозных норм через веру, убеждения; обеспечение разными способами общественного принуждения; выступают масштабом, образцом поведения верующих людей; регулируют общественные отношения, которые находятся вне сферы действия других социальных норм).

Приведено определение понятия религиозных норм как первичного элемента религиозной системы, который является обязательным, формально-определенным правилом поведения, установленным и закрепленным в Библии, Коране, Сунне и т.п., в решениях Пап, Вселенских Соборов, религиозных организаций (церкви), что предоставляет участникам урегулированных религиозных отношений субъективные религиозные (культовые) права и обязанности, с целью упорядочения религиозных общественных отношений, определяют устройство церкви, отношения церкви с другими организациями и государством, являются обязательными в соблюдении клиром и верующими, как в пределах церковного устройства, так и вне его.

Усовершенствована классификация религиозных норм путем выделения дополнительных критериев: специфика объекта регулирования; особенности религиозных отношений; роль в механизме социально-правового регулирования общественных отношений; характер религиозных предписаний; источник происхождения и другие.

Охарактеризованы понятия социального, социально-нормативного (не нормативного) и социально-правового регулирования общественных отношений. Осуществлен анализ структуры социально-правового регулирования и его составляющих элементов. При этом обращается внимание на тот факт, что в составе социально-правового регулирования общественных отношений необходимо выделять религиозно-нормативное регулирование. Таким образом обосновывается точка зрения о месте и роли религиозных норм в системе социально-правового

регулирования общественных отношений. Раскрываются структурные элементы механизма религиозно-нормативного регулирования общественных отношений. Цель религиозно-нормативного регулирования обосновывается как согласование религиозного поведения субъектов религиозных отношений, установление порядка в религиозных общинах, организациях, которое максимально соответствует предписаниям религиозных норм и принципам социальной справедливости, что, в свою очередь приводит к упорядочению религиозных отношений.

Исследование основных признаков религиозных норм дало возможность сделать вывод о присущих им существенных особенностях как инструментов регулирования общественных отношений, которые входят в состав системы социально-нормативного регулирования; определить перспективы их развития и распространения как средств регулирования отношений в разных сферах общественной жизни.

Осуществлен анализ религиозных норм как разновидности социальных норм, оснований возникновения, изменения или прекращения религиозных отношений; раскрыты нормативные качества и специфика религиозных норм, их функций; осуществлена комплексная характеристика существующих источников права, определено место и роль религиозных норм среди них. Обосновывается идея о необходимости рассмотрения религиозных норм в материальном и формальном аспекте: как “источники” права, или как “истоки” права.

Проведена характеристика функций и социальной ценности религиозных норм в регулировании общественных отношений. В результате анализа моделей государственно-церковных отношений, очерчены основные направления и перспективы разработки концепции государственно-церковных отношений в Украине, с целью предотвращения конфликтных ситуаций на религиозной почве; раскрыто влияние религиозных норм на систему источников права и разъяснена необходимость использования идей и принципов религиозных норм в разработке новой современной концепции правопонимания.

Ключевые слова: религиозные нормы, религиозная и правовая системы, источник права, религиозные отношения, механизм религиозно-нормативного регулирования, функции и социальная ценность религиозных норм.

Mima I. V. Religious norms and their place in the system of the socially-legal adjusting of public relations. – Manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of jurisprudence on a speciality 12.00.01. – theories and history of the state and law; a history political and legal doctrine. – Institute of the state and law by V. M. Koretsky NAS of Ukraine. – Kyiv, 2008.

In dissertation the problem of decision of concept and basic properties of religious norms is examined as theory-legal category within the framework of the system of right. A conclusion is done about nature, signs and maintenance of religious norms, resulted the decision of concept of religious norms, analyzed religious norms is carried out as variety of social, foundation of origin, change or stopping of public relations; exposed normative properties and specific of religious norms, classification of religious norms, their functions religious relations; resulted complex description of existent sources (forms) of right,

certainly place and role of religious norms among them and in the system of the socially-normative adjusting of public relations.

Functions and social value of religious norms are described in adjusting of public relations, through the analysis of models of state-church relations outlined basic directions and prospects of development of conception of state-church relations, with the purpose of prevention of conflicts situations on religious basis; influence of religious norms is exposed on the system of sources of right and explained the necessity of the use of ideas and principles of religious norms in development of new modern conception of understanding of right.

Key words: religious norms, religious and legal systems, source of right, religious relations, mechanism of the religiously normative adjusting, functions and social value of religious norms.

Підписано до друку 27.08.2008 р. Зам. № 16/08-2008.
Обсяг 0,9 друк. арк. Формат 60 x 90/16. Наклад – 100 прим.

Видавничий центр Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4.